

- ²⁰ Hassel U. Pyrrhus. Munchen, 1947. S. 47.
²¹ Scullard H. The Elephant... S. 104.
²² Scala R. Der pyrrhische Krieg. Berlin-Leipzig, 1884. S. 147.
²³ Santi A. L'ultima campagna di Pirro in Italia // Neapolis. II. 1914. P. 286.
²⁴ Leveque P. Pyrrhus. P., 1957. P. 283.
²⁵ Scullard H. The Elephant... P. 112.
²⁶ Kienast D. Pyrrhus // RE. Bd. 24. Hbbd. 1. 1964. Sp. 155; Scullard H. The Elephant... P. 113.
²⁷ Scullard H. The Elephant... P. 118.
²⁸ Белкин Ю.Н. Пирр, царь Эпира... С. 43.
²⁹ Bickermann E. Apocryphal correspondance of Pyrrhus // CPh. 1947. V. XLII. P. 145.

Sarkis Kazarov. War-lord art and army of the king Pyrrhus of Epirus. The article is devoted to military art and army of the king Pyrrhus of Epirus. The author analyses military contingents of his army, his tactics in diffrents battles.

Key words: professional army, home guard, military art, cavalry, war elephants.

Отримано: 10.10.2015 р.

УДК 94(4-11) «1222/1223»

Олександр Головко

РЕЙД ТУМЕНІВ ДЖЕБЕ І СУБЕДЕЯ ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ В 1222-1223 рр. В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І РАХ MONGOLICA

Олександр Головко. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica. В статті розглядається історія першого вторгнення монгольських військ на територію Східної Європи в 1222–1223 рр., аналізуються обставини їх війни з половцями і Русью. Автором робиться висновок про невдачу завершення першої спроби монголів підкорити собі народи Східної і Центральної Європи.

Ключові слова: монгольські завоювання, рейд Джебе і Субедея, половці, Русь, битва на р. Калка.

Александр Головко. Рейд туменов Джебе и Себедея в Восточную Европу в 1222–1223 гг. в процессе создания Монгольской империи и Рах Mongolica. В статье рассматривается история первого вторжения монгольских войск на территорию Восточной Европы в 1222–1223 гг., анализируются обстоятельства их войны с половцами и Русью. Автор делает вывод о неудаче завершения первой попытки монголов подчинить себе народы Центральной и Восточной Европы.

Ключевые слова: монгольське завоювання, рейд Джебе і Субедея, половці, Русь, битва на р. Калка.

У 1222–1223 р. народам Східної Європи прийшлося вперше зіткнутися з ворогом, дії якого через півтора десятиліття докорінно змінять життя усього східноєвропейського та у значній мірі центральноєвропейського ареалів. Війська могутньої Монгольської держави, що виникла у Центральній Азії на початку XIII ст., в 1222 р. перейшли Кавказькі гори, взимку 1222–1223 р. завдали поразку половцям і аланам, створили смертельну загрозу для населення Русі. Події, пов'язані із вторгненням монголів до Східної Європи, у тому числі їх зіткнення з русами та половцями весною 1223 р., знайшли відбиття в руських літописах¹, у творі арабського історика Ібн аль-Асира (1160–1233) «Ал-Камиль фі-т-таріх (Повний звід історії)», у праці арабського письменника Ала-ад-діна Ата-мелік Джувейні «Тааріх-і джахангушай (Історія підкорювача піднебесної)», у збірнику праць персидського автора Рашид ад-Діна, в офіційній хроніці монгольської династії Юань у Китаї (1280–1368 рр.)². Перше зіткнення половців і русів з монголами не пройшло повз увагу і лівонського хроніста Генріха Латвійського³. Пізніше про похід монгольського війська до Східної Європи писав брат Ц. де Бредія, учасник місії Плано де Карпіні до монголів у 1245 р.⁴. Загальну оцінку подій, які сталися в Східній Європі на початку 20-х років XIII ст., дає в своїй «Історії архієпископів Салони і Спліту» далматинський історик Фома Сплітський⁵.

Повертаючись до розгляду руських літописів, зазначимо, що в Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису розповідь про війну з монголами розпочинається словами «Алецькое побоище», котрі були внесені пізнішими переписувачами тексту пам'ятки. Цією назвою означеними переписувачами підкреслювалася головна тема літописної розповіді – історія першої війни руських князів і їх половецьких союзників з монголо-татарським військом, що завершилась битвою на березі невеликої річки Калки⁶ у Північному Приазов'ї 31 травня 1223 р. Ця історія знайшла відбиття також на сторінках Суздальського, новгородських та інших літописів. Науковці вважають, що в основі цих повідомлень лежав єдиний протограф – Повість про битву на річці Калці⁷. Проте необхідно зазначити, що у кожному конкретному літописі їх автори, виходячи із власних міркувань, редагували текст протографа, скорочували деякі фрагменти, а деякі місця доповнювали власними свідченнями.

Спостереження за вірогідним текстом зазначеної повісті і особливо її варіаціями показують, що ці фрагменти-доповнення є прихильними а) до галицького князя Мстислава Мстиславича, б) до київського князя Мстислава Романовича; в) до волинського князя Данила Романовича. Розглядаючи цю тему, В. К. Романов справедливо звернув увагу, що частина тексту розповіді Галицько-Волинського літопису про події 1223 р. перегукується в жанровому плані із преамбулою до цієї пам'ятки⁸. Є підстави думати, що сама Повість про битву на р. Калці була створена з низки давньоруських пам'яток в 40-х – 50-х роках XIII ст. Отже, ре-

тельне вивчення теми про давньоруські джерела історії Калкської битви важливе для оцінки конкретних подій війни Русі і половців з монгольськими нападниками у першій половині 1223 р., участі в них тих чи інших політичних діячів Русі⁹.

Не дивлячись на те, що в джерелах існує розбіжність в датуванні подій першої русько-монгольської війни, все ж у літературі традиційно прийнято датувати головну битву означеного конфлікту 31 травнем 1223 р. Хоча проблема хронології війни монголів із половцями і русами, на думку деяких сучасних авторів, не є у повній мірі вирішеною¹⁰.

Зазначимо, що історики не мають ясності у питанні, чому в розповіді про битву йдеться проте, що тоді Данилові було 18 років, коли з Галицько-Волинського літопису відомо, що він народився в 1201 р. Отже, за логікою книжника, напрошується висновок, що битва відбулася в 1219 р.¹¹. Здавалось, на користь такого припущення свідчить і розповідь на Ліонському соборі католицької церкви в 1245 р. архієпископа Петра, який прибув на захід із Русі. Під час промови західними архієреями він згадав, що вперше татари розорили Русь 26 років назад. У хроніці Матвея Паризького цей фрагмент виступу зафіксований наступним чином: «*Inter quas pro magna parte devastate est Russia, iam sum viginti sex anni* (Серед них була спустошена значна частина Русі, і вже відтоді минуло двадцять шість років)»¹².

На нашу думку, галицький літописець – автор розповіді про участь Данила Романовича у битві з монголами – зменшенням віку волинського князя міг переслідувати конкретну мету – підняти престиж свого володаря, який у молодому віці проявив мужність у кривавій сутичці з ворогом – та у певній мірі нівелювати негативну реакцію суспільства від його участі в події, що завершилася нищівною поразкою війська русів. До цього можна додати, що хронологічно князь Данило міг народитися після 1201 р., навіть у перші місяці 1205 р., що майже знімає згадану вище проблему із визначенням віку волинського володаря. Заради справедливості зазначимо, що міг бути і інший варіант часу народження Данила. Теоретично він міг народитися значно раніше, в останні роки XII ст., зразу ж після розірвання приблизно в 1196–1197 рр. шлюбу князя Романа Мстиславича з першою дружиною Предславою Рюриківною і укладення шлюбу з другою, яку Галицько-Волинський літопис на початку XIII ст. називає «княгиня Романова»¹³.

Що стосується інформації архієпископа Петра, то тут ситуація складніша. Оригінал його виступу не зберігся, а його зміст передано на сторінках сучасних подіям західноєвропейських хронік¹⁴. Можливо, що імпульсом для виникнення цієї дати могли стати перші звістки про монголів, які дійшли на Русь саме в 1219 р.¹⁵. Саме в цьому році монгольські війська на чолі з Чингізханом вдерлися до Середньої Азії. Враховуючи тісні економічні зв'язки Русі з Хорезмом, не має нічого дивного, що новина про розорення цієї держави стала досить швидко відома у Європі. Однозначно, що ігумен Петро згущував фарби, оскільки під час першої війни русів з монголами бойові зіткнення відбували-

ся у причорноморському степу далеко поза межами території Русі, а тому викликає подив і інформація про спустошення значної частини її земель.

Появу коментованої дати не можна зрозуміти і без врахування загальних есхатологічних уявлень, що виникли в християнському світі під впливом страшною кочівницької навали. Пізніше поява татар у Східній Європі сприймалася русами як божа кара, а самих татар, наприклад, у Галицько-Волинському літопису порівнюють з біблійними кочівниками – моавітянами, які воювали проти іудеїв («Приде неслыханая рать: безбожные Моавитяне, рекомые Татарове»)¹⁶.

На Русі і у Західній Європі монголів часто називали татарами. Етнонім «татари» бере походження від китайського слова «та-та» або «да-да», проте по мірі зростання географії нападів монгольських ханів, швидко поширюється в країнах Західної Азії та у Європі. Носії цього етноніму були спочатку складовою монгольських племен, що утворили на початку XIII ст. в Центральній Азії свою державу.

У Європі та в Азії дефініція «татари» стосувалася воїнів військ, які очолював Чингізхан, а потім його нащадки. Розширення розмірів Монгольської імперії (Рах Mongolica), а згодом її частин – улусів, зміни у складі їх населення призводять і до зміни змісту поняття «татари», оскільки не тільки до складу війська Чингізидів, а й до складу правлячого класу монгольських державних новоутворень почали входити представники багатьох народів, які мешкали у євразійських степах. Зокрема, до складу еліти держави хана Бату у Східній Європі – Улусу Джучи (пізнішої Золотої Орди) увійшли численні як тюркомовні, так і інші за етнічним складом та мовою групи населення Поволжя, Подоння, причорноморських степів та Криму. Саме вони і стали основою для етногенезу сучасних казанських, астраханських, кримських та інших татар¹⁷.

На Північному Кавказі, а згодом у прикаспійських та причорноморських степах авангардний експедиційний корпус монгольського війська на чолі з полководцями Субедеєм-баатуром та Джебе-нойоном появився в 1222 р., і ця поява була пов'язана із проведенням монголами, перш за все, величезної війни з половцями¹⁸. В китайській хроніці «Юань ші», де розповідається про виправу монголів до східної Європи, йдеться, що тоді мала місце спеціальна каральна експедиція монгольського полководця Субедея проти кипчаків (інша назва половців)¹⁹. Проте є підстави висловити сумнів, що з самого початку ця виправа могла плануватися Чингізханом та його оточенням саме як каральна проти західних половців, з якими до цього монголи ніколи не стикалися.

В літературі також висловлюється погляд, що в той час монголи на чолі з Джебе і Субедеєм здійснювали спеціальний розвідувальний рейд до Східної Європи, але і така версія викликає не може не викликати заперечень²⁰. У монголів була прекрасна розвідка, але здійснювалася за допомогою добре підготовлених лазутчиків. В розповіді угорських місіонерів, які побували у Поволжі напередодні вторгнення війська хана Бату на Русь, розповідається, що там вони зустріли монгольського посла, який добре знав угорську, руську, половецьку, німецьку і татарську мови, тобто добре був підготовлений для шпигунської діяль-

ності²¹. Зазначений рейд у випадку проведення його як якоїсь «розвідки» носив вкрай ризикований характер, оскільки в разі невдачі військо Джебе і Субедея опинилися в оточенні ворожих сил, причому і можливий вимушений відхід через Кавказ перетворився б у дуже небезпечну операцію.

На нашу думку, для з'ясування характеру рейду монгольських туменів на чолі з Джебе і Субедеєм важливим є розгляд інформації із «Таємної історії монголів», де розповідається про завдання, яке їм дав Чингізхан: «§262. А Субеетай-Баатура він (Чингізхан. – *авт.*) він відправив на північ, наказавши дійти до одинадцяти країн і народів, а саме: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), перейти через повноводні ріки Іділ і Аях, а також дійти і до самого міста Ківамен-Кермен. З таким повелінням він відправив Субеетай-Баатура»²². Є підстави припустити, що Кипчаут – це країна кипчаків, Баджигіт – це країна башкирів, Оросут – це Русь, Мачжарат – це Угорщина, а місто Ківамен-Кермен – це Київ. Отже, ця інформація свідчить про те, що в ході виправи Джебе і Субедея монгольська верхівка переслідувала широкомасштабний план на підкорення багатьох країн і народів Східної і частково Центральної Європи. Це свідоцтво однозначно спростовує погляд Л. М. Гумільова про начебто щире бажання монголів укласти мир на початку їх конфлікту з південноруськими князями: «... монголи щиро хотіли мира з руськими, але після зрадницького вбивства і неспровокованого нападу такий мир став неможливим»²³.

Як здається, є підстави думати, що до двох туменів монголів, які перейшли через Кавказький хребет, мали приєднатися значні монгольські сили, але в силу певних причин цього не сталося. Відомо, що двох туменів Джебе і Субедея мав приєднатися третій тумен, а також було віддано наказ про підготовку значних інших сил, які на захід в обхід Каспію з півночі мав привести у Східну Європу син Чингізхана Джучи²⁴. Проте зазначений третій тумен зазнав великих втрат в Персії, де загинув його керівник Тохучар, а тому до Субедея і Джебе не приєднався. Джучи не проявив себе належним чином в організації допомоги монгольським туменам на заході, чим згодом викликав на себе гнів батька. Загальна ситуація для монголів в той час була взагалі несприятливою. В Середній Азії вони зазнали поразку від наближеного до хорезмшаха Мухаммеда полководця Іналдж-хана²⁵. Головні сили монголів перебували в Афганістані і Північній Індії, де, як здається, у них виникли також якісь проблеми²⁶.

Тому Джебе і Субедей після переходу через Кавказький хребет були вимушені діяти на свій страх і ризик, роблячи ставку на вдачу і власні військові вміння. Оскільки у поході брало участь два монгольські тумени, є підстави думати, що чисельність їх війська навряд чи перевершувало війська 20-25 тис. чоловік²⁷. Літописець пише, що тоді завойовники «придоша на землю Половецькую»²⁸. Під «Половецькою землею» давньоруські книжники розуміли величезну степову територію від передгір'їв Карпат та низин Дунаю на заході до Волги та Північного Кавказу на південному сході²⁹.

Під час походу 1222 р. монголи на Північному Кавказі розгромили при-

донське угруповання половців на чолі з ханом Юрієм Кончаковичем, близьким родичем владими́ро-суздальського князя Юрія Всеволодовича³⁰. Під час зіткнення були вбито чимало половців («Данил Кобяковичъ и Юрьи убиена быста, с ним множество Половецъ»)³¹. Тої ж зими монголи, як це довели науковці, перейшли Керченську затоку і зимували в Східному Криму³².

Лихо вимусило рештки подонських, а також частину придніпровських половців на чолі з ханом Котяном Сутоєвичем взимку 1222–23 рр. звернутися за допомогою на Русь. З літописів відомо, що половецькі володарі на чолі з ханом придніпровських половців Котяном прибули до Галича і звернулися до місцевого князя Мстислава з проханням організувати спільний похід половців і русів проти монголів. А вже після цього звернення Мстислав Мстиславич, як пише новгородський літопис, «нача молитися князям рускым»³³.

Мотивацію дій Мстислава Мстиславича, вірогідно, не слід виводити з його прихильності до великого військового завзяття, думка про яке перш за все напрошується, якщо згадати характеристики князя як безшабашного рубаки, які дають йому деякі історики. Однозначно, що рішення галицького володаря у значній мірі пояснювалося давніми тісними зв'язками, у тому числі родинними, з ханом Котяном, володарем Придніпровського об'єднання половців³⁴, але головним мотивом дій Мстислава було відчуття великої небезпеки для Русі, яку треба було ліквідувати. Звернення ж половецької верхівки саме до Мстислава Мстиславича було обумовлено тим, що на той час він був самим авторитетним володарем на півдні Русі.

Після попередніх переговорів було вирішено провести спеціальний з'їзд князів у Києві, куди попрямували Мстислав Мстиславич і Котян. В Києві тоді сидів представник смоленської династії Мстислав Романович. Крім вказаних осіб, в обговоренні проблеми взяли участь чернігівський князь Мстислав Святославич, волинський князь Данило Романович та багато менш вагомих у політичному плані князів Русі («бывшую же съвету всих князей, во граде Киеве»³⁵).

Розповідаючи про зустріч князів в Києві, літописець пише, що серед них був «Мъстислав Романовичъ в Кыеве, а Мъстислав (Святославич. – авт.) Козельске и в Чернигове, а Мъстислав Мъстиславичъ в Галиче, то бо беаху старейшины в Руской земли»³⁶, тобто підкреслює особливе місце київського, чернігівського і галицького володарів в ієрархії давньоруських князів із династії Рюриковичів. «Право розпоряджатися Києвом і підлеглою територією, – наголошує Л. В. Черепнін, – зв'язувалося із старійшинством у Руській землі»³⁷. Зазначимо, що в той час Мстислав Мстиславич продовжував володіти («мав причастя») Торчеською волостю в Київській землі.

Під час з'їзду, який відбувся десь у березні – на початку квітня 1223 р., вірогідно, щоб добитися прихильності князів, і скріпити союз руських князів з половецькою ордою, «великий князь» за записом літопису, а насправді половецький хан Бастий охрестився. На жаль, важко сказати, в яких відносинах були між собою половецькі хани Бастий і Котян. Можливо, що Бастий очолював тих половців, що прийшли у Придніпров'я з Дону. Князі, які зібралися у Києві, звер-

нулися за допомогою до суздальського князя Юрія Всеволодовича. Проте, за даними суздальського літопису, військо суздальців не встигло приєднатися до коаліції і взяти участь у битві з монголами. Суздальці на чолі з племінником князя Юрія Всеволодовича Васильком Костянтиновичем довідалося про страшну поразку на Калці, коли вони лише підійшли до Чернігова, тобто у червні 1223 р.³⁸.

Руські князі вирішили разом з половцями здійснити виправу у степ. Керівні позиції у військовому заході, що природно, крім Мстислава Мстиславича, зайняли київський володар Мстислав Романович та чернігівський – Мстислав Святославич. Війська всіх південноруських князів зібралися через деякий час біля Канева. Отже, на відміну від більш пізніх часів кінця 30-х років XIII ст., руські князі зробили спробу об'єднаними зусиллями оперативно подолати гостру загрозу з боку монголів. Але фактично в поході не було єдиного командування. Кожен князь діяв, виходячи з власних міркувань, до того ж між князями виникали часом досить серйозні суперечки. Зокрема, половецькі загоони хана Котяна у поході визнавали, крім власного володаря, лише волю свого давнього союзника галицького князя Мстислава Мстиславовича. Одним із керівників половецького війська став відомий нам воєвода галицького князя Ярун.

Вірогідно у квітні 1223 р., русько-половецьке військо вирушило на південь. Галицький книжник пише: «Оттуда же придоша месяца априля и и придоша к реце Днепру»³⁹. Питання про маршрут виправи та обставини переправи давньоруських військ через Дніпро досить складне через плутану інформацію джерел, у тому числі свідчень Галицько-Волинського літопису. Є думка, що біля Варязького острова війська давньоруських князів переправилися на лівий берег Дніпра⁴⁰, проте це твердження знаходиться у протиріччі з повідомленням джерел про ще одну переправу через Дніпро давньоруського війська⁴¹. Тому більш вірним є уявлення, що біля Варязького острова переправу здійснили чернігівські полки, які перейшли на правий берег і об'єдналися з волинськими, галицькими, київськими та смоленськими ратями, що йшли на південь правим берегом Дніпра⁴².

Місце першої переправи на Дніпрі руських військ чітко визначено в Суздальському літопису: «Придоша к реце Днепру на Заруб, к острову Варезьскому»⁴³. Заруб – це давньоруське місто на правому березі Дніпра напроти місця впадіння в нього Трубежу. Йому відповідають археологічні зрізи XII–XIII ст. городища Монастирьок між селом Зарубінці і хутором Монастирьок напроти сучасного міста Переяслава-Хмельницького⁴⁴.

Весною 1223 г. на Дніпрі зібралася досить чисельна армія. В її складі були полки з Галицької, Волинської, Чернігівської та Київської земель, смоленські дружини, половецькі загоони. Крім того, події 1223 р. вимусили до активних дій не тільки кочовиків, а осіле населення причорноморських степів, основну частину якого були слов'яни⁴⁵. В Галицько-Волинському літопису збереглася інформація: «А выгонци Галичскыя придоша ко Днепру (помилка літопису, справді має бути Дністер. – авт.) и придоша в море»⁴⁶. В тексті пам'ятки двічі згадуються

галицькі війська, котрі йшли у похід проти монголів, проте конкретизація «выгонци Галичьскыя» дає підставу думати, що тут мова йшла про представників населення, що мешкало в нижній течії рік Дністра і Прута, ймовірно відомих по повідомленням XII ст. берладників⁴⁷.

Згадка цього населення, а також бродників, що перейшли на бік нападників ще до битви на Калці, свідчить про значну чисельність населення слов'янського походження, що мешкало в степовій зоні сучасної України. В Галицько-Волинському літопису відзначено, що у «выгонцев» було «лодей тысяча». Їх було, на думку В. В. Мавродіна, 35-40 тисяч воїнів⁴⁸, згідно погляду В. Т. Пашута – 40 тис. воїнів⁴⁹. Вочевидь, обрахування істориків зроблено, виходячи із повідомлення «Повісті временних літ» про те, що в лоддях часів київського князя Олега під час його виправи на Константинополь на початку X ст. вміщалося 40 чоловік («а в корабли 40 мужь»⁵⁰).

Хоча наведені вище цифри, без всякого сумніву, є дуже перебільшеними, проте можна гадати, що цих «выгонцев» було дуже багато. Можливо, що на вказаних «лодьях» прибула і приєдналася до русько-половецького війська і частина воїнів-пішців із Волинської та Галицької земель. Зазначені війська, за даними літопису, привели Юрій Домамерич і Держикрай Володиславич («бе бо с ними Домамеричь Юрьгии и Держикрай Володиславичь»⁵¹). Вірогідно, що це воеводи Мстислава Мстиславича, яких він спеціально відправив за допомогою до берладників.

Є підстави думати, що монгольський корпус на чолі з воєначальниками Джебе та Субедеєм, який проник до причорноморських степів, поступався в чисельності перед військом коаліції, оскільки, як відзначалося, головні сили монголів на чолі з Чингізханом знаходились в Афганістані. Визначити величину русько-половецького війська дуже складно. Р. П. Храпачевський вважає, що вона могла сягати 40-45 тис. воїнів⁵². На наш погляд, зазначена цифра виглядає перебільшеною, хоча можна погодитися з іншим висновком науковця, що за бойовими якостями і рівнем керівництва військо коаліції серйозно поступалося супернику.

Монгольська розвідка прекрасно знала про підготовку походу русько-половецького війська, тому Джебе і Субедей вдалися до свого традиційного дипломатичного прийому – знаючи про непрості стосунки русів з південними сусідами, зробили спробу розсварити учасників антимонгольської коаліції. Їх послали запропонували руським князям разом напасти на половців, захопити їх майно та стада. Проте князі не захотіли вести переговори і вбили монгольських послів. Ця розправа мала показати рішучість настроїв русів, оскільки після цього вбивства шлях до можливих подальших перетрактацій з монголами був відрізаний.

Головною вадою союзної армії, що і позначилося на її подальшій долі, була відсутність єдиного командування. Ні один з старших князів не бажав підкорятися іншому. Найбільш рішучим у діях був галицький князь Мстислав Мстиславич. Проте він міг реально керувати лише галицькими та волинсь-

кими полками (з Волині прибули загони володимирського князя Данила Романовича, пересопницького князя Мстислава Ярославича⁵³, шумського князя Святослава Інгваревича і луцького князя Ізяслава Інгваревича⁵⁴). Взаємодія галицького князя з половецькими загонами, до яких було послано воеводу Яруна, вірогідно, ускладнювалася відсутністю єдності між кочівниками, оскільки ними керували хан Котян і, вірогідно, хан Бастий.

Роз'єднаність русько-половецьких сил особливо проявилася після їх переправи на лівий берег Дніпра. Провівши розвідку, галицький князь Мстислав Мстиславич, вважаючи суперника недостатньо сильним та досягши певних успіхів у двох попередніх зіткненнях з монголами, вирішив разом з половцями діяти проти ворогів самотійно. На лівому ж березі р. Калки 31 травня (за старим стилем) 1223 р., коли відбулася вирішальна битва, військо русів фактично стояло в трьох різних місцях. І тут, провівши розвідку, Мстислав Мстиславич, не домовившись з іншими старшими князями, разом з половцями вирішив діяти проти монголів самотужки⁵⁵. Спочатку, завдяки рішучому наступу полку галицького князя Мстислава, руським полкам вдалося досягти певного успіху. Монголи почали відступати. Проте, коли згодом монголи пішли у контрнаступ і напали на військо половців, ті не витримали їх натиску ворога і вдалися до панічної втечі. Під час відступу половці розстроїли ряди війська чернігівського князя Мстислава Святославича, воїни якого не зуміли належним чином приготуватися до атаки монголів. Це і вирішило результат битви. Після відступу половців і тривалого запеклого бою галицький князь Мстислав Мстиславич був вимушений відійти до Дніпра, де здійснив переправу на правий берег.

Зазначимо, що київський князь Мстислав Романович дотримувався тактики обережних дій проти ворога, а тому сховався із своїми воїнами за частоколом і у битву не вступив. Л. В. Черепнін справедливо пише, що саме така поведінка київського князя мала фатальні наслідки і призвела до трагічного завершення битви⁵⁶. Ця пасивність Мстислава Романовича у вирішальний момент битви не знайшла належної оцінки у істориків. Зокрема, один з найкращих знавців історії війни Русі і половців з монголами весною 1223 р. англійський вчений Дж. Феннел, визнаючи упередженість опису події в тексті Галицько-Волинського літопису відносно постаті Мстислава Мстиславича, серед причин поразки називає відсутність єдиного командування, зраду бродників, нездатність половців чинити опір натиску монголів, непідготовленість руських частин до узгоджених дій⁵⁷.

Але історик не звертає увагу на те, що керівник одного з найбільших контингентів русько-половецького війська київський князь Мстислав Романович у найбільш складний момент зіткнення проявив фатальну нерішучість, коли відмовився взяти участь у бойових діях з монголами у відкритому полі, нерішучість, яка коштувала згодом життя багатьом князям і простим воїнам, стала однією з складових поразки. У зв'язку із зазначеним варто згадати інформацію літописів про те, що під час битви загинуло десять тисяч киян, тобто тих воїнів, які прийшли разом із Мстиславом Романовичем («Глаголют бо тако, яко

Кыян одинех изгыбло на полку том 10 тысяч»)⁵⁸. Ці дані свідчать про великі сили, які знаходилися під безпосереднім керівництвом київського князя і які в разі участі у битві могли істотно вплинути на її результат.

Заслуговує на особливу увагу питання про взаємини трьох Мстиславів під час війни з монголами. Історики часто при їх аналізі звертають увагу на наступну фразу Повісті про битву на р. Калці, яка начебто пояснює одну із причин поразки. Коли монголи здійснили напад на полк Мстислава Мстислави-ча і половців, «Мьстиславу (Романович – авт.) же и другому Мьстиславу (чернігівському. – авт.) сидящема во стану, не ведущема. Мьстиславъ же не поведаета, зависти раде, бе бо бо котора велика межю има»⁵⁹.

На наш погляд, ця інформація є дещо упередженою. З попереднього тексту розповіді Повісті відомо, що після переправи через Дніпро з боку молодих князів пролунав заклик до київського і чернігівського Мстиславів до рішучих дій, до активної взаємодії з Мстиславом Мстиславичем, на який чернігівський князь Мстислав Святославич відреагував («Мьстиславе и други Мьстиславе не стоита, поидемъ противу им»⁶⁰). Відомо, з подальшого тексту, що під час безпосереднього зіткнення з монголами на Калці Мстислав Святославич не знаходився разом з Мстиславом Романовичем, а взяв безпосередню участь у битві, під час якої загинув («и много убиство бесчисленое створися, а иных князеи гонячи до Дніпра, б оубиша, князя Мстислава Яневьского, Изяслава Иновгородскаго, Святослава Шумьскаго, Мьстислава Чернеговьскаго (підкреслено нами. – авт.) с сыном, Юрья Несвежьскаго»⁶¹).

Отже, автор південноруської версії Повісті про битву на р. Калці (в новгородській розповіді не має інформації про «котору» між Мстиславами⁶²), на наш погляд, фактично прагнув реабілітувати київського князя Мстислава Романовича. Той не міг не знати про те, що розпочалася вирішальна битва, але замість надання допомоги союзникам, фактично ухилився від цього: коли інші учасники коаліції робили відчайдушні спроби відбити наступ ворога, за наказом Мстислава Романовича на скелястому березі р. Калки будувався тин, за яким сховався київський князь із своєю дружиною.

Розглядаючи перебіг битви за інформацією джерел, необхідно постійно пам'ятати про упередженість у подачі ходу бойових дій літописцями, тому, як нам здається, нема підстав дивуватися тому, що руські книжники шукають причини катастрофи, що сталася, у діях союзників руських князів – половців. Однозначно, що у поразці були винні далеко не тільки вони одні⁶³. Не виглядає реалістичною і інформація новгородського літопису, що в момент панічного відступу руського війська половці нападали і грабували руських воїнів («иные вои десяты прииде коиждо во своясы; а иных Половци побеша ис коня, а и иные ис порта»)⁶⁴.

Зазначимо, що східні – арабські і персидські – пам'ятки, які більш неупереджено розповідають про цю битву, відзначають у більшій мірі, ніж давньоруські літописи, тривалість і запеклість бойових дій на Калці. Арабський автор ібн-аль-Асир пише про події весни 1223 р.: «Татари перебували певний час в

землі Кипчацькій, але потім в 620 році (4 лютого 1223 – 23 січня 1224 р. – *авт.*) направились до землі Русів. Дізнавшись про це, Руси і Кипчаки, які приготувалися до бою, вийшли на шлях Татар, щоб зустріти їх раніше, ніж вони прийдуть до їх землі, і відбити їх напад. Звістка про це дійшла до Татар, які почали відступати. Тоді у Русів і Кипчаків з'явилося бажання напасти на них, бо вони вирішили, що цей відступ стався через страх і відсутність сил у (Татар. – *авт.*), яких почали активно переслідувати. Татари довго відступали, а (Руси і Кипчаки. – *авт.*) йшли по їх слідах 12 днів, поки Татари не повернули на Русів і Кипчаків. Ті помітили їх лише тоді, коли зіткнулися з ними. (Для Русів і Кипчаків) це було неочікуване оскільки вони вважали себе у безпеці від Татар, були впевнені в своєму перевазі над ними. Не встигли вони приготуватися до бою, як на них напали Татари, які мали значно більші сили. Обидві сторони билися з нечуваною впертістю, і бій між ними тривав декілька днів. Нарешті татари взяли гору і одержали перемогу»⁶⁵.

У персидського автора Рашида ад-Діна записано про головне зіткнення русів і половців з монголами наступне: «Потім вони напали на країну урусів і кипчаків, які там знаходились. На цей час ті вже отримали допомогу і зібрали численне військо. Коли монголи побачили їх перевагу, вони почали відступати. Кипчаки і уруси вирішили, що це вони роблять через острах, переслідували монголів дванадцять днів. Неочікуване монгольське військо повернуло і ударило по них раніше, ніж вони зібралися разом, встигли перебити багато людей. Вони билися протягом одного тижня, врешті-решт кипчаки і уруси вдалися до втечі»⁶⁶.

У згаданій вище китайській хроніці «Юань ші», де йдеться про каральну експедицію монгольського полководця Субедея, повідомляється, що після підкорення країни кипчаків (половців), монгольський полководець наніс поразку двом володарям на ім'я Мстислав: «...після того як країна Кін-ча (кипчаки. – *авт.*) була підкорена, Субедей дійшов аж до річки А-лі-гі (Калка(?). – *авт.*), де він зустрів вождів Уа-ло-с (русів. – *авт.*) великого і малого Мі-чі-с-лао (Мстиславів. – *авт.*). Відбулася битва, під час якої останні зазнали поразки»⁶⁷. Оскільки київський князь Мстислав Романович фактично безпосередньо не брав участі у битві на р. Калці, можна припускати, що у східній пам'ятці згадуються галицький князь Мстислав Мстиславич і чернігівський князь Мстислав Святославич.

У літературі часто розглядається сюжет, який наводиться в Повісті про битву на р. Калці, про те, що, переправившись через р. Дніпро, Мстислав Мстиславич наказав знищити всі човни, щоб не дати можливості монголам переправитися через водну перепону. Цей, на думку істориків ганебний, вчинок призвів до нових жертв серед відступаючих з-під Калки руських воїнів⁶⁸. В Лаврентіївському літопису про цю подію записано: «Мстислав Мьстиславичь преди перебеже Днепр и прииде к лодьем, повеле жещи я, а инья сечи и отринуть от брега, бояся по себе погони от Татар, а сам едва убежа в Галичь»; а Новгородський літопис повідомляє: «Тогда же Мьстиславиць Мьстислав преже перебег Днепр, отрея от брега лодьи, да не идут Татарове по них, а сам одва

убежа»⁶⁹.

Ми тут не будемо говорити про те, що внаслідок переправи всі плаваючі засоби опинилися на правому березі Дніпра, що не дало б монголам можливості швидко опанувати ними, і запропоновувати свої міркування з цього приводу у дусі прагнення дати розв'язання відомої загадки про вовка, козу і капусту, яких треба було перевезти через річку. Виявляється, що не має сенсу і обговорювати питання про достовірність самої розповіді, яка цілком могла бути написана недоброзичливими до Мстислава Мстиславича книжниками, щоб скомпрометувати галицького князя.

У нас є можливість звернутися до свідoctва сучасної подіям пам'ятки, яка дає наступну важливу інформацію. Розповідаючи про завершення битви на р. Калці, згаданий вище арабський автор ібн-аль-Асір пише, що тоді якісь руські купці на човнах вийшли у Чорне море («Хто врятувався, той прибув до своєї землі в самому жалюгідному вигляді через велику відстань і поразку. Їх переслідувала велика кількість татар, які вбивали, грабували і розорювали країну таким чином, що більшу частину її було спустошено. Тоді зібралося багато знатних купців та багатіїв Руських, які уносили з собою все цінне, і рушили у подорож, щоб на декількох кораблях перейти через море (Чорне море. – авт.) і дістатися до країн мусульманських»)⁷⁰. Є підстави думати, що мова тут йшла про ладді згаданих вище «вигонців галицьких», які після бойових дій поверталися у свої землі.

Отже, скоріше всього значної паніки на Дніпрі на момент завершення битви на Калці не було, і є підстави думати, що більшість воїнів, які відійшли до Дніпра, мали можливість або переправитися на правий берег ріки, або сісти на ладді берладників і водним шляхом повернутися додому. Щоб завершити цю тему, зазначимо, що трохи пізніше монголи під час рейду до міста Новгород Святотолчського без проблем переправилися на правий берег Дніпра і для цього їм не знадобилися плавзасоби русів. Францисканський місіонер Плато де Карпіні у своєму описі своєї подорожі до Золотої Орди звертає увагу на добре вміння монгольських воїнів форсувати навіть великі ріки⁷¹. На користь нашої думки про значну тенденційність, що була притаманна для деяких літописців при викладі калкських подій, свідчить текст Троїцького літопису, де зовсім не згадується галицький князь Мстислав Мстиславич і обійдена історія загибелі київського князя Мстислава Романовича, яка не дуже добре характеризує поведінку останнього під час битви з монголами⁷².

Однозначно, що руси під час бою зазнали величезних втрат, проте найбільш катастрофічні вони були у підрозділах, які знаходилися під керівництвом чернігівського князя Мстислава Святославича і київського князя Мстислава Романовича. Чернігівські загони не були готові на самому початку битви вступати в бій, їх позиції у значній мірі зім'яли половецькі частини, які відступали у паніці. Потім чернігівські полки були розтрощені монгольською кіннотою. Київські ж воїни, які сховалися за укріпленням на чолі з своїм князем, були оточені ворогом і взагалі не мали можливості відійти з місця протистояння.

У Галицько-Волинському та інших літописах вміщено досить докладну розповідь про участь волинян на чолі з князем Данилом Романовичем у поході до степу та у битві на Калці. Оскільки тексти про ці події у цих пам'ятках майже ідентичні, є підстави думати, що вони, по-перше, походять від одного протографу, а, по-друге, враховуючи апологетичність відносно Данила їх змісту, можна зробити висновок, що ця розповідь писалася волинським автором.

Під час походу до дніпровських походів Данило Романович разом з Юрієм Домамиричем провели розвідку на лівому березі, де зустріли монгольські загоони і згодом доповіли про стан війська суперника керівництву коаліції⁷³. При форсуванні р. Калки князь Мстислав Мстиславич наказав Данилу Романовичу бути в авангарді, разом з Данилом були його воєводи Семьон Олюєвич та Василько Гаврилович.

У ході запеклого бою на р. Калці Данила Романовича було поранено, а на допомогу йому прийшов східноволинський князь Мстислав Ярославич «Ні-мий». «Мьстислав Немьи мнив, яко Данил сбоден быс, потче и сам в не бе бо мужь и ть крепок, понеже ужика сын Роману, от племени Володимеря, прироком Маномаха. И бе бо велику любовь имея ко отцю его. Ему же поручивше по смерти свою волость»⁷⁴. Після поранення, побачивши, що на нього напало багато ворогів, князь Данило повернув свого коня до річки, де «вжада воды, нив почюти рану на телеси своемь, во брани не позна ея»⁷⁵.

Означені свідчення є дуже важливими, оскільки після подій початку 10-х років XIII ст., в джерелах пересопницький князь Мстислав Ярославич тривалий час взагалі не згадувався. Наведена інформація дає підставу думати, що не тільки на ратному полі в травні 1223 р., а і взагалі під час походу у степ Мстислав Мстиславич і Данило Романович підтримували нормальні відносини, що важливо для розуміння тодішніх подій у Південно-Західній Русі. З іншого боку, ця ж інформація показує, що Мстислав Мстиславич був набагато більш значущим в князівській ієрархії Русі, ніж Данило Романович, князем.

Після розгрому русько-половецького війська монголи направилися на північ, переправилися на правий берег Дніпра і підійшли до південноруського міста Новгород Святотолчського⁷⁶ на Київщині, проте тут вирішили похід припинити і повернули на схід («Татаром же, победившим Русьские князя, за прегрешение крстньское, пришедшим и дошедшим до Новагорода Святотолчського, не ведающим же Руси льсти их, исходяху противу им со крсты. Они же избиша их всех. Ожидая Бог покаяния крстьяньскаго и обрати и воспятъ на землю восточную и воеваша землю Таногустьску и на ины страны»⁷⁷).

Перемогу монголів на р. Калці у значній мірі можна розглядати як піррову. Перебуваючи в ейфорії від досягнутого результату зіткнення у степу, Джебе і Субедей, щоб продовжувати виконання завдання по підкоренню народів Східної Європи, яке їм дав Чингізхан, вирішили здійснити похід на Русь. Те, що монгольські війська переправилися на правий берег і зовсім близько підійшли до Києва, свідчило, що їх керівники реально планували захопити столицю, але, вступивши у межі Південної Русі, Джебе і Субедей, як здається, відчули неста-

чу сил для продовження рейду. Саме тому вони вирішили покинути Київщину і південний схід Русі⁷⁸.

Тут восени 1223 р. монголи розпочали війну проти волзьких булгар, які фактично вдалися до тактики партизанської війни, здійснюючи численні неочікувані напади на завойовників. Це призвело до нищівної поразки монголів. Ібн-аль-Асір пише, що після зіткнень на Волзі у війську монголів залишилось 4 тис. чоловік⁷⁹. Під час цієї війни Джебе зазнав важкого поранення, від якого згодом помер, а Субедей втратив око (з цього часу його називають Субедей Одноокий).

У 1948 р. казанський історик Х. Г. Гімаді зробив висновок, що саме перемога волзьких булгар на півтора десятиліття зупинила наступ монгольських військ на Східну Європу⁸⁰. Не ставлячи під сумнів правильність цього погляду, вважаємо за необхідне відзначити, що означена перемога навряд чи могла б статися, якби монгольські нападники перед цим не зазнали втрат, які не могли відновити, під час попередньої війни з Руссю та половцями⁸¹. Відзначимо, що в 40-х роках XIII ст. далматинський історик Фома Сплітський відзначав, що опір русів призвів до невдачі першого походу монголів до Східної Європи. Описуючи події кінця 30-х років XIII ст., середньовічний автор пише: «На п'ятий рік царювання Бели, сина короля Угорщини Бели, сина короля Андрія, і на другий рік правління Гаргана, згубний народ татар наблизився до земель Угорщини. А на той час вже пройшло багато років, як слух про цей народ і жах перед ним поширився по усьому світу. Вони пройшли від східних країн до кордонів рутенів, розорюючи землі, через які вони проходили. Але завдяки сильному опору рутенів вони не змогли просунутися далі; дійсно, у них було багато битв з рутенами і чимало крові було пролито з обох боків, але вони були відігнані далеко рутенами. Тому, повернувши в інший бік, вони з боями пройшли по північним землям і залишалися там двадцять років, якщо не більше...»⁸². Зазначимо, що події у Північному Причорномор'ї позначилися на ситуації в сусідній Угорщині. Як відомо, для боротьби проти нападів половців угорський король Андрій II запросив у Семиграддя Тевтонський орден. Рицарі, перебуваючи на кордоні із причорноморським степом, більше переймалися не проблемами боротьби з язичниками, а займалися розбудовою своїх володінь. Ця обставина привела до конфлікту Андрія II з хрестоносцями. Невдовзі король знайшов іншу силу, яку вирішив використати у своїй причорноморській політиці – Домініканський орден.

Орієнтація на останній була обумовлена саме наслідками змін, що сталися у причорноморському степу на початку 20-х років XIII ст. Розбиті монголами степовики після 1223 р. різко скорочують свою військову активність відносно Семиграддя, що дозволило угорському уряду головну ставку зробити не на примусове підкорення половців, а на навернення їх у католицьку віру⁸³. Для пропаганди християнства в 1228 р. римський папа Григорій IX призначив домініканського ченця Теодоріха керівником новоутвореної Половецької єпископії⁸⁴. Остання проіснувала тут до початку 40-х років XIII ст.

В 1223 р. народам Східної Європи прийшлося мати справу з ворогом, дія-

льність якого через півтора-два десятиліття докорінно змінить життя східно-європейського і у значній мірі центральноєвропейського регіонів. Але на відміну від більш пізніх часів кінця 30-х років XIII ст. руські князі зробили спробу об'єднаними зусиллями оперативно подолати гостру загрозу.

Примітки:

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва, Ленинград, 1950 (далі – НПЛ). – С. 61-63; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Москва, 1926–1928. – Стб. 445-447; ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 740-745; та ін.

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, Ч.2. – Москва, Ленинград, 1952. – С.228-229; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. I. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 25-28; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. II. – Москва, Ленинград, 1941. – С. 20; Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century / E. Bretschneider. – London, 1910. – P. 297-298; та ін.

³ Генрих Латвийский. История Ливонии. Введение, перевод и комментарий С. А. Аннинского. – Москва, Ленинград, 1938. – С. 222 (I.XXVI,1).

⁴ Христианский мир и «Великая монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года Подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко. Экспозиция и исследование А. Г. Юрченко. – Санкт-Петербург, 2002. – С.53.

⁵ Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. Вступительная статья, перевод и комментарий О. А. Акимовой. – Москва, 1997. – С.105.

⁶ Калка – на думку більшості істориків, це сучасна річка Кальміус або приток Кальміуса Кальчик в Донецькій області. Проте, на наш погляд, заслуговує на увагу думка Б. В. Черкаса, що на справді битва на р. Калка відбулася набагато ближче до Дніпра, а саме в районі річки Кінські броди. Див. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, адміністративно-територіальний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) / Б. В. Черкас. – Київ, 2014. – С.54-55.

⁷ Буланин Д. М. Повесть о битве на Калке / Д. М. Буланин // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С. 346-348.

⁸ Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи / В. К. Романов // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н.Татищев и изучение русского летописания. – Москва, 1981. – С. 79-103.

⁹ Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems / J. Fennell // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd. 27. – Wiesbaden, 1980. – P. 18–31.

¹⁰ Цыб С. В. Когда была битва на Калке? (Историография вопроса) / С. В. Цыб // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – Вып. 4. Исто-

рия. – Т. 2. – С. 217-222.

¹¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – Москва, 1950. – С. 205, пр. 1.

¹² Паславський І. В. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів / І. В. Паславський. – Львів, 2009. – С. 89.

¹³ В джерелах не згадується ім'я другої дружини Романа Мстиславича. В літературі довгий час існувала традиція називати її іменем «Анна (або Ганна)», рідше «Марія». О. В. Майоров у своїх новітніх публікаціях наголошує, що світське ім'я матері Данила і Василька Романовичів не Анна, а Єфросинія. Див., наприклад: Майоров О. В. Єфросинія Галицька / О. В. Майоров. – Біла Церква, 2013; та ін. Цей погляд підтримано у монографії: Александрович В. Король Данило Романович / Л. Войтович. – Біла Церква, 2014. – С.27. В нашій публікації ми згадуємо її так, як її називає єдина пам'ятка, що про неї пише, а саме Галицько-Волинський літопис – «княгиня Романова». Див. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 718, 720, 721 та ін.

¹⁴ Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв. / В. И. Матузова – Москва, 1979. – С. 125, 151, 179, 181.

¹⁵ Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия / И. П. Петрушевский // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – Москва, 1977. – С. 123.

¹⁶ І Цар. 8,2; 14,17; та ін.

¹⁷ Мухамедова Р. Г. Татары / Р. Г. Мухамедова, Г. М. Хисамудинова, А. Х. Халиков // Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1973. – Т. 14. – С. 143-145.

¹⁸ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – Москва, 2005. – С. 325-331.

¹⁹ Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. – P. 297-298; Кычанов А. А. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши») / А. А. Кычанов // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556.– Казань, 2001. – С.36.

²⁰ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники / В. В. Каргалов. – Москва, 1967. – С.78; Войтович Л. В. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л. В. Войтович. – Львів, 2004. – С.86.

²¹ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. – Т. 3. – Москва, Ленинград, 1940. – С.81.

²² Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIĞUՇA TОВՇIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник / С. А. Козин. – Москва, Ленинград, 1941. – С. 188-189.

²³ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – Москва,

1989. – С. 501. Історик безпідставно називає мешканців Русі російською мовою «русские». В XIII ст. ніяких росіян («русских») ще не було. Вони появились в Східній Європі через декілька століть і однозначно про них не можна говорити як про населення, що мешкало на території середньовічної України.

²⁴ Єремеев П. Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення) / П. Єремеев // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2008. – Вип. 11. – С. 36-43.

²⁵ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – С. 326.

²⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, ч. 2. – С. 225.

²⁷ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – С. 326-327.

²⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 740.

²⁹ Плетнева С. А. Половецкая земля / С. А. Плетнева // Древнерусские княжества X–XIII вв. – Москва, 1975. – С. 350-351.

³⁰ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle / N. Baumgarten. – Romae, 1925. – Table X. – №8. – С. 44.

³¹ НПЛ. – С. 215.

³² Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С. 24.

³³ НПЛ. – С. 261.

³⁴ Головкин О. Б. Половецкий хан Котян Сутоевич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. / О. Б. Головкин // Хазарський альманах. – Вип.5. – К., Харків, Москва, 2007. – С. 78-87.

³⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 741.

³⁶ Там же.

³⁷ Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII вв. / Л. В. Черепнин // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С. 29.

³⁸ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 446-447.

³⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 741.

⁴⁰ Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи. – С. 79-103.

⁴¹ НПЛ. – С.261.

⁴² Феннел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – Москва, 1989. – С. 104.

⁴³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 505.

⁴⁴ Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / В. П. Нерознак. – Москва, 1983. – С. 74; Максимов Е. В. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі / Е. В. Максимов, В. В. Петрашенко // Археологія. – К., 1980. – Вип. 33. – С. 3-18; Петрашенко В. В. Городище Монастирьок VIII–X вв. в свете новых исследований / В. В. Петрашенко // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 71-83.

⁴⁵ Головкин О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва / О. Б. Головкин // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С. 24-35; Його ж. Слов'янське населення

причорноморських степів XII – першій половині XIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.1. – К., 1993. – С. 40-46; Бубенок О. Б. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X – початку XIII ст. / О. Б. Бубенок // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С.14-37.

⁴⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 742.

⁴⁷ Інше розуміння інформації про «выгонцев Галичських» дає А. Юсупович, який вважає, що вони прийшли безпосередньо із Галицької землі, а слово «выгонци» означало населення, що мешкало біля рік (типу бродників). Див.: Юсупович А. Галицкие «выгнанцы» или «выгонци»? / А. Юсупович // *Rossica antiqua*. – 2012. – №2(6). – С.114-133.

⁴⁸ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. – Ленинград, 1949. – С.105.

⁴⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 250.

⁵⁰ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 30.

⁵¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 742.

⁵² Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – С. 332.

⁵³ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 507.

⁵⁴ Там же – Стб. 509.

⁵⁵ М. Ждан вважає, що «...погром княжих військ не був зумовлений непорозумінням між князями, але кращим татарським плянуванням, високими кваліфікаціями татарського проводу та перевагою татарської професійної армії над українськими військами». Див.: Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україні в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського / М. Ждан // Український історик. – 1966. – №1-2 (9-10). – С. 64.

⁵⁶ Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) / Л. В. Черепнин // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2-е, перераб и дополн. – Москва, 1977. – С. 189.

⁵⁷ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304... – С.105-106.

⁵⁸ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 446-447.

⁵⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 743.

⁶⁰ Там же. – Стб. 742.

⁶¹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 509.

⁶² НПЛ. – С.267.

⁶³ Ще більше подиву викликають констатації істориків про якусь начебто зраду русів, яку вчинили під час битви бродники і яка стала однією з причин невдачі руських князів (див., наприклад: Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. – С. 106). Для того, щоб зрадити комусь, треба бути в системі певних взаємовідносин з суб'єктом подібної зради. Однозначно, що мешканці причорноморських степів – бродники – не були підлеглими південноруських князів, а тому вказані звинувачення на їх адресу з боку науковців виглядають не дуже коректними. З літописної розповіді відомо, що ватажок бродників Плоскиня виступив посередником між монголами і київським князем Мстиславом Рома-

новичем, приніс клятву останньому, що монголи не будуть чинить розправу над русами та відпустять їх. Як відомо, цю обіцянку монголи зухвало порушили. Отже Плоския був не зрадником, а реально порушником клятви, проте невідомо наскільки винним у цьому порушенні був ватажок бродників. Весь цей епізод стався вже тоді, коли бойові дії на Калці фактично завершилися (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 446).

⁶⁴ НПЛ. – С. 268.

⁶⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – С.27.

⁶⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, Ч. 2. – С. 229.

⁶⁷ Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. – P. 297-298.

⁶⁸ Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен / М. М. Щербатов. – Т. 2. От начала царствования Изяслава Ярославича до покорения России татарами. – Санкт-Петербург, 1771. – С. 517; та ін.

⁶⁹ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 509; НПЛ. – С. 266; та ін.

⁷⁰ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – С. 27.

⁷¹ Карпини П. История монгалов; Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Под ред. Н. П. Шастинной. – Москва, 1957. – С. 52.

⁷² Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / М. Д. Приселков. – Москва, Ленинград, 1950. – С. 306-307.

⁷³ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 506; ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 742.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 744. Див. також: ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 505; ПСРЛ. – Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 91; ПСРЛ. – Т.15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – Санкт-Петербург, 1853. – Стб. 335-343; та ін.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 744.

⁷⁶ Новгород Святополчський (Святополч-город) – місто, що було засноване в 1095 р. київським князем Святополком Ізяславичем (1093–1113 рр.) на так званому Витичевському пагорбі неподалік від давньоруського міста Витичев (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 230). На початку 60-х років ХХ ст. цю місцевість в археологічному плані досліджував Б. О. Рибаків. Науковці з цим містом пов'язують городище між сучасними селами Вітичев та Стайки Обухівського району Київської області (приблизно 57-58 км від Києва).

⁷⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.745.

⁷⁸ В. Н. Татищев пише, що відмова монголів від продовження походу на Русь була викликана тим, що їх керівництво довідалося про прихід до Чернігова дружини на чолі із ростовським князем Васильком Константиновичем, яку послав на допомогу південноруським князям його дядя суздальський князь Юрій Всеволодович (див. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен / В. Н. Татищев. – Кн. третья. – Санкт-Петербург, 1774. – С. 440-

441). Як нам здається, таке припущення виглядає наївним, оскільки суздальський контингент навряд чи був настільки сильним, щоб налякати Джебе і Субедея. Російський історик називає нереальні, просто астрономічні цифри втрат монголів під час їх війни з Руссю. Однак поряд з цим однозначно можна погодитися з В. Н. Татищевим, що саме значне ослаблення монгольського війська примусило його керівників дати наказ про відхід на схід.

⁷⁹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – С. 27.

⁸⁰ Гимади Х. Г. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды / Х. Г. Гимади // Материалы по истории Татарии. – Вып.1. – Москва, 1948. – С. 189.

⁸¹ Не можна погодитися з думкою Р. В. Бабенка, що лише відсутність наказу з боку Чингіз-хана врятувала Русь від широкомасштабного вторгнення монголів влітку 1223 р. (Див.: Бабенко Р. В. Взаємовідносини Золотої Орди та Південно-Західної Русі в XIII ст. Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. Рукопис / Р. В. Бабенко. – К., 2004. – С. 68). Подібний наказ від Чингізхана вони, на нашу думку, отримали на початку своєї виправи, але на початку літа 1223 р. для проведення такої кампанії проти Русі у монгольських нападників не було необхідних можливостей.

⁸² Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. – С. 105.

⁸³ Hunyadi Z. The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): recent reconsiderations / Z. Hunyadi // L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri et sconti tra religioni, popoli et culture. Der Deutschen Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum. Begegnungen und Konfratationum: zwischen Religion, Volker und Kulturen. – Galatina, 2008. – P. 161-162.

⁸⁴ Пашуто В. Т. Половецкое епископство / В. Т. Пашуто // Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen. – Berlin, 1966. – С. 35-38; його ж. Внешняя политика Древней Руси. – С. 268-271; Параска П. Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска // Карпато-Дунайские земли в Средние века. – Кишинев, 1975. – С.33-43.

Alexander Golovko. The Reid Of Tumens Jeb and Subedeya to Eastern Europe in 1222–1223 in the process of creation of the Mongol Empire and Pax Mongolica. In article is examined the history of first Mongol army invasion to territory of Eastern Europe in 1222–1223, circumstances of their war against Cumans and Rus'. Author draws a conclusion of unsuccessful endeavour of Mongols to conquer peoples of Eastern and Central Europe.

Key words: Mongol invasion, Jebe and Subetei incursion, Cumans, Rus', battle of the Kalka river.

Отримано: 03.10.2015 р.